

UOT 93.99

XƏZƏR XAQANLIĞI VƏ BİZANS İMPERİYASI ARASINDA KRİM YARIMADASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

KƏRİMLİ SAMİR SƏLİM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim,t.f.d.

fateh99@list.ru

Açar sözlər: Xəzər xaqanlığı, Bizans imperiyası, Krım yarımadası, Xerson, Konstantinopol, Qotiya.

Mövcud olduğu dövr ərzində Xəzər xaqanlığının ən qüdrətli müttəfiqi Bizans imperiyası olmuşdur. Hər iki dövlət VII-VIII əsrlər ərzində Qafqazın və Şərqi Avropanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Lakin hələ VII əsrdə Xəzər xaqanlığı ilə Bizans arasında ümumi siyasi maraqlar yox idi. Əksinə, VII əsrin ortalarında yaranmış xaqanlıq Bizans imperiyası üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi.

576-581-ci illərdə Türk xaqanlığı qısamüddətli işğal dövründə, o cümlədən Kubrat xanın hakimiyyəti dövründə özünün qüdrətli çağını yaşayan Bulqar dövləti də Krımda Bizansın nüfuzunu sarsıda bilmədi. Yalnız VII əsrin III rübünün sonlarından başlayaraq bulqarları itaətə gətirməklə kifayətlənməyən yeni yaranmış Xəzər xaqanlığı yunanlar (bizanslılar) üçün Krım və Taman yarımadaslarında böyük təhlükə yaratdı. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bu ərazilərdə mövcud olmuş bir sıra yaşayış məskənləri təxminən həmin dövrdə dağılmışdır (1, s.28). 655-ci ildə Roma Papası tərəfindən Krım yarımadasının Xerson şəhərinə göndərilən din xadimi I Martin yaxınlarına yazdığı məktublarında əhalinin barbar adətlərindən, ərzağın çatışmazlığından şikayətlənirdi: “Bu diyarda...aclıq və ehtiyac o qədərdir ki, çörəyi yalnız adına görə tanıyıyıq, özünü isə görmək mümkün deyildir” [2, 195].

Keçmiş sovet alimi M.İ.Artomanov hələ VI əsrdə iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrünü yaşayan, ətraf ərazilərin əkinçi və köçəri əhalisi ilə sıx əlaqə saxlayan Xerson barəsində 655-ci ildə yazılan bu qeydləri xəzərlərin yarımadağa görünmələri ilə əlaqələndirir. Xəzərlərin Krım yarımadasına yalnız bulqarları darmadağın etdikdən sonra axın etdikləri barəsində mənbələr məlumat verir. Bu isə VII əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. Mümkündür ki, xəzərlər Krım yarımadasında bulqarları məğlub etməmişdən əvvəl də görünsünlər. Lakin bu, yalnız tacirlər və ya yarımadağa məskunlaşan az sayda xəzərlər ola bilərdi. Bu qədər azsaylı xəzərlərin isə Krımda həyatı poza bilmək imkanı, M.İ. Artomanovun dediyinin əksinə olaraq yox idi. Krım yarımadasında VII əsrin 50-ci illərində iqtisadi-mədəni həyatdakı çatışmazlığın səbəbini başqa aspektdən öyrənmək lazımdır.

VII əsrin 70-ci illərində Krıma yürüş edən xəzərlər yarımadağın böyük əksəriyyətinə nəzarəti ələ keçirdilər. Bizans isə cənubda Ərəb xilafətinin hücumlarının qarşısını almaqla məşğul olduğundan Krıma heç bir köməklik göstərə bilmirdi. Yalnız Xerson şəhəri güclü qala divarları sayəsində xəzərlər qarşısında duruş gətirirdi. Dövrün müəlliflərindən Feofan xəzərlərlə bağlı yazırdı: “Xəzərlər böyük xalqdırlar... onlar Pont dənizində (Azov dənizində) bütün əraziləri tutublar” [2, 231].

695-ci ildə Xersona hakimiyyətdən salınan Bizans imperatoru II Yustinian sürgün edildi. Lakin bu, II Yustinianın hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək arzusunu heç də azaltmadı və o, Xersonda taxt-tacını geri qaytarmaq üçün fəaliyyətini genişləndirdi. Xersonlular bundan narahətçilik keçirərək Yunanıstanın Bizans hökumətinə təhvil verilməsini tələb etdilər. Yustinian təhlükədən xəbər tutaraq Krımın Qotiya vilayətində yerləşən və xəzərlərin nəzarətində olan Dori qalasına qaçdı. Buradan xaqana müraciət edən keçmiş imperator xaqanlığın paytaxtına getməyə

icazə aldı. Adı yunanca İbuzir Qlyavan kimi yazılan Xəzər xaqanı Yustinianı mehriban qarşılayaraq ona xiristianlığı qəbul edərkən Feodora adlandırılmış bacısını əvə verdi [3, 82].

Konstantinopolda Yustinianın xəzərlər ilə münasibət yaratdığını eşidincə imperator Apsimar (695-705) xaqandan yüksək mükafat müqabilində eks-imperatorun ölüsünün və ya dirisinin verilməsini tələb etdi. Xaqan Konstantinopoldan gələn tələb ilə razılaşdı. Bundan xəbər tutan Feodora dərhal ərinə məlumatlandırdı. Keçmiş imperator arvadını qardaşının (xaqanın) yanına yola saldı, sonra isə yaxın adamlarından bir neçəsi ilə balıqçı qayığında Dunay Bulqariyasına qaçdı. 705-ci ildə Yustinian Dunay bulqarlarının xanı Tervelin köməkliyi ilə Konstantinopolu tutdu və on illik fasilədən sonra taxt-tacı yenidən ələ keçirdi [4, 217].

Rəqiblərinin öhdəsindən məharətlə gələn II Yustinian arvadı Feodoranı geri qaytarmaq üçün xaqanlığa bir neçə gəmidən ibarət donanma göndərdi. O, xaqanın könüllü olaraq bacısını verməyəcəyini düşünərək donanma göndərmişdi, ancaq donanma, dənizdə tufana düşərək məhv oldu. Xaqan isə, əksinə, həm Feodoranı, həm də onun yenicə doğulmuş oğlunu Konstantinopola özü yola saldı. Bu, xoş münasibətlərin bərpası üçün xaqan tərəfindən imperatora edilmiş işarə idi.

710-cu ildə II Yustinian böyük donanma təşkil edərək bir vaxtlar sürgün olunduğu Xerson şəhərinə göndərdi. Feofana görə, Yustinian bunu Xerson şəhərindən qisas almaq üçün təşkil etmişdi. Əslində isə, bu yürüşün əsas səbəbi Xerson əhalisinin əvvəllər mövcud olmayan özünüidarə orqanı yaratması və könüllü olaraq xəzərlərin protektoratlığını qəbul etməsi idi. Gözlənilməz hücumla donanma Xersonu tutdu. Şəhərdə tidiyun (xaqanlığın yerli idarəetməyə və vergi yığımına təyin etdiyi rəhbər) və yerli idarə orqanlarının bütün nümayəndələri həbs olundu.

Yerli özünüidarənin başçısı Zoila ilə tidiyun Konstantinopola göndərildi, şəhərin nüfuzlu şəxslərinin 40 nəfəri isə diri-diri yandırıldı. Buna baxmayaraq, II Yustinian ordunun fəaliyyətindən tam razı deyildi. Buna görə o, donanmanı geri çağırdı. Yustinian daha güclü donanma təşkil edərək Krımın digər ərazilərinin də zəbt edilməsinə çalışdı. İkinci dəfə göndərilən donanma tufana düşərək məhv oldu. II Yustinian üçüncü donanmanın təşkilinə başladı. Krım yarımadasında “həmin məskənlərin əhalisi” yeni hazırlanan ekspedisiya barəsində eşidincə “Xəzər xaqanının yanına adam göndərərək öz mühafizələri haqqında ondan xahiş etdilər” [2, 247]. Mənbədə verilən “həmin məskənlər” anlayışını xəzərlərin hakimiyyətini tanıyan bütün Krım şəhərləri kimi qəbul etmək lazımdır.

Bu vaxt Xersonda II Yustinian əleyhinə Vardanın başçılığı altında üsyan qalxdı. Üsyana həmçinin imperator tərəfindən Xersonun hakimi təyin edilmiş spafar İlya da qoşuldu. Bu haqda xəbər tutan II Yustinian Xəzər tidiyununun və yerli özünü idarənin başçısı Zoilanın geriye qaytarılması, şəhərə hakim təyin etdiyi spafar İlyanın isə Konstantinopola dönməsi əmrini verdi. Bundan başqa o, patrik Georgini, yeparx İohanı və Frakiya qoşunlarının turmarxı Xristoforu 300 (üç yüz) nəfərlik dəstə ilə Xersona göndərərək şəhərdəki vəziyyəti normalaşdırmağı tapşırırdı [4, 239].

Xersonlular imperatorun göndərdiklərindən Georgini və İohanı tutub öldürdülər, Xəzər tidiyununu, yerli özünüidarənin başçısı Zoilanı da tumarx Xristoforu 300 nəfərlik dəstəsi ilə birlikdə xaqanın yanına göndərdilər. Yolda ikən tidiyun öldü. Xəzərlər Xristoforu və 300 nəfər döyüşçünü öldürməklə tidiyunun qisasını almağa çalışdılar.

Yustinian patrik Mavrikin başçılığı altında Xersona yeni qoşun göndərdi. Xersona çatan qoşun tezliklə şəhəri mühasirəyə aldı və dəniz tərəfdən qala divarlarının üzərindəki qüllələrdən ikisini daşatan qurğularla dağıtdı. Vardan isə təhlükəni əvvəlcədən hiss edərək xəzərlərin yanına qaçmış və xaqan onu imperator kimi tanıdığını bildirmişdi. Xerson uğrunda gedən gərgin döyüş vaxtı güclü Xəzər ordusu qəflətən şəhərin müdafiyyəçilərinin köməyinə yetişdi. Bizans ordusu şəhərin mühasirəsindən əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. Lakin ordu Konstantinopola döndüyü zaman imperatorun qəzəbinə düşər olacağından qorxaraq Vardanın tərəfinə keçdi. İmperator elan edilərkən Filippik adlandırılan Vardan dərhal ordunun başına keçərək Konstantinopola yürüyüş etdi. II Yustinian tutularaq edam edildi [5, 120].

711-ci ildə 100 ildən artıq müddət ərzində Bizansı idarə edən və əsası I İrakli (610-641) tərəfindən qoyulan sülalənin sonuncu nümayəndəsi məhv edildi. Bəs xəzərlər II Yustinianın hakimiyyətdən salınmasında iştirak etməklə nə qazandılar? Onlar Bizansın simasında ümumi düşməne - ərəblərə qarşı mübarizədə uzunmüddətli müttəfiq tapdılar. Ən əsası məhz bu olduğuna görə sonrakı illərdə müttəfiqlər hətta vacib görünən bəzi məsələlərdə də bir-birinə qarşılıqlı güzəştə getməyə də hazır idilər. Xerson yenidən Bizans imperiyasının hakimiyyətinə qaytarıldı, Krımın qalan ərazisi, o cümlədən yarımadanın böyük hissəsini əhatə edən Qotiya vilayəti isə xaqanlığın tərkibində qaldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермен. История и археология средневекового Крыма. М.: Наука, 1958.
2. Артоманов М.И. История Хазар. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
3. Артоманов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л.: Соцэкгиз, 1936, 140 с.
4. Плетнева С.А. Хазары. М.: Наука, 1986.
5. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990, 266 с.

РЕЗЮМЕ

БОРЬБА ЗА КРЫМСКИЙ ПОЛУОСТРОВ МЕЖДУ ВИЗАНТИЕЙ И ХАЗАРСКИМ КАГАНАТОМ

Керимли С.С.

Ключевые слова: *Хазарский каганат, Византийская империя, Крымский полуостров, Херсон, Константинополь, Готия*

Самым мощным союзником Хазарского каганата была Византийская империя в период своего существования. Оба государства сыграли важную роль в VII-VIII вв. в политической, экономической, культурной жизни Кавказа и Восточной Европы. Однако в VII веке среди этих государств не было общих политических интересов. Наоборот, каганат, созданный в середине VII века, постепенно стал источником опасности для Византийской империи.

SUMMARY

STRUGGLE FOR CRIMEA PENINSULA BETWEEN BYZANTINE EMPIRE AND KHAZAR KHAGANATE

Karimli S.S.

Key words: *Khazar khaganate, Byzantine Empire, Crimea peninsula, Kherson, Constantinople, Gothia*

The most powerful ally of the Khazar khaganate was Byzantine Empire during its existence. Both of the states played important role in the VII-VIII centuries in the political, economical, cultural life of the Caucasus and Eastern Europe. However there weren't common political interests between these states in the VII century. On the contrary the khaganate which was created in the middle of VII century gradually became a source of danger for the Byzantine Empire.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.11.2017
	Son variant	26.12.2017